

תשלומי כפל

א. מבוא

במאמר זה נעסוק בגניבה ובעונש המוטל עליה. במשך הדורות הוצעו הסברים שונים לסיבת חיובו של גנב לשלם כפול משווי גניבתו. ההסברים השונים צמחו מתוך השוואה בין גניבה לגזילה, שבשניהם נלקח מהזולת רכוש ללא רשות, אך רק הגנב מחוייב בתשלומי כפל (רמב"ם גניבה א', ג):

אי זה הוא גנב? זה הלוקח ממון האדם בסתר ואין הבעלים יודעים. אבל אם לקח בגלוי ובפרהסיא ובחזק יד - אין זה גנב אלא גולן.

נציג שלושה כיוונים להסבר, שנאמרו בשלוש תקופות שונות. התנאים, רבן יוחנן בן זכאי ורבי מאיר, שמו את הדגש על אמונתו של הגנב (ב"ק עט, ב):

שאלו תלמידיו את רבן יוחנן בן זכאי: מפני מה החמירה תורה בגנב יותר מבגולן? אמר להן: זה השוה כבוד עבד לכבוד קונו, וזה לא השוה כבוד עבד לכבוד קונו. כביכול עשה עין של מטה כאילו אינה רואה ואוזן של מטה כאילו אינה שומעת... אמר ר' מאיר: משלו משל משום רבן גמליאל, למה הדבר דומה? לשני בני אדם שהיו בעיר ועשו משתה. אחד זימן את בני העיר ולא זימן את בני המלך, ואחד לא זימן את בני העיר ולא זימן את בני המלך. איזה מהן עונשו מרובה? הוי אומר זה שזימן את בני העיר ולא זימן את בני המלך.

כיון שהגנב מזלזל באופן חמור בכבוד שמים, בכך שמציב את יראת ה' מתחת ליראה מבני אדם, הוא מתחייב בתשלום נוסף.

הרמב"ם במורה נבוכים הדגיש את הצורך בהרתעה (ג, מא):

דע שככל שמינה של הפשיעה מצוי יותר וקל יותר לביצוע, חייב העונש עליו להיות חמור יותר, כדי למונעו. ואילו דבר שקורה לעתים נדירות עונשו קל יותר... את הגולן אין מחייבים היטל נוסף בבחינת קנס... בגלל מיעוט מקרי

גזילה. נזק הגניבה מצוי יותר מהגזל, כי הגניבה אפשרית בכל מקום ואילו הגזל אפשרי בתוך הערים רק בקושי.¹

גזילה היא לקיחה בגלוי, וממילא מעט אנשים מבצעים אותה. יותר אנשים מוכנים לגנוב בסתר, ולכן יש צורך בהרתעה, כך שהגנב יחשוש מהפסד רב אם ייתפס.² הרב חנן פורת הצביע על פגיעה בכלל החברה המתרחשת במעשה הגניבה (מעט מן האור, שמות, משפטים, עמ' 222):

הגזלן נוהג אמנם באלימות ובחוזק יד, אך כיוון שמעשיו גלויים ניתן על נקלה לאתרו ולזהותו, בלא לחשוד באחרים. ואילו הגנב עושה מעשיו בסתר, ובכך מביא הוא למעגל נרחב של חשד בכשרים, ולמשבר אמון קשה בחברה... לערער עד יסוד את כל המרקם החברתי... על כן ראוי הגנב לתשלומי כפל, ומלבד השבת הקרן לנגזל עליו לפצות דווקא אותו על עגמת הנפש הכפולה שנגרמה לו בשל תעלומת הגניבה, על כל החשדות שנלוו לה לעתים, אף כלפי שכניו ומכריו.³

ברצוני להעלות כיוון נוסף להסבר חיוב כפל, שעלה בעקבות לימודי את תחילת פרק שביעי במסכת בבא קמא.

ב. היקף תשלומי כפל

התורה מתייחסת בשתי פרשיות בפרשת משפטים לתשלומי כפל. הפרשייה הראשונה עוסקת באופן ישיר בגניבה (שמות כ"א, לז-כ"ב, ג):

1. וכן כתב ר' יוסף בכור שור (שמות כ"ב, ג): "גזול, כיון דלא מילתא דשכיחא היא... שיודע הוא שקובלים עליו וצריך לשלם. אבל גנב - קנסיה רחמנא, כדי שיוסר".
2. רעיון זה הוסבר על ידי ד"ר אברהם וינרוט: "הגנב מבקש להישאר בתוך המסגרת הנורמטיבית של החברה... לעומת זאת, הגזלן רחוק מן הנורמה עד למאוד, והוא אינו מנסה להיסתר מעיני איש... המשפט נלחם ביתר שאת בתופעות דווקא כשהן מתרחשות אצל בני אדם נורמטיביים: ככל שמדובר בתופעה רווחת יותר, כן חריפים הם יותר אמצעי ההתמודדות בה וגוברים הניסיונות לשרשה" ("על הגנבה ועל הגזלה ומה שביניהן", משרד המשפטים המחלקה למשפט עברי ומכללת שערי משפט, גליון 115 על פרשת צו תשס"ג).
3. כיוון זה קרוב להסברו של הרש"ד הירש (שמות כ"א, לז): "הגזלן שולח ידו אל דבר שעליו שמירתו האישית של בעליו. הגנב מוצא את הדבר כשהוא מוגן על-ידי שמירת החוק הכללית. גזל הוא אפוא פשע רגיל, הפוגע בזכות הבעלות של הפרט. גניבה היא פשע כפול: היא פוגעת בזכות הבעלות של הפרט, וגם בשמירת החוק של הכלל. כאשר יצא הפרט מביטו, העמיד את חפציו תחת חסות שמירת החוק של הכלל... לפיכך משלם הגנב תשלומין לנגנב כשיעור ערך החפץ הגנוב, ומוסיף תשלום באותו שיעור עצמו בעבור שניאץ את עקרון שמירת החוק הכללית בפוגעו בו".

כִּי יִגְנֹב אִישׁ שׁוֹר אוֹ שָׂה - וַיִּטְבְּחוּ אוֹ מָכְרוּ, חֲמִשָּׁה בָּקָר יִשְׁלַם תַּחַת הַשׁוֹר וְאַרְבַּע צֹאן תַּחַת הַשָּׂה... אִם הִמָּצָא תִּמְצָא בְיָדוֹ הַגְּנֹבָה, מִשׁוֹר עַד חֲמוֹר עַד שָׂה חַיִּים - שְׁנַיִם יִשְׁלַם.

גניבת בעל חיים שנחשפה עשויה להסתיים בשני אופנים שונים. אם בעל החיים נמצא חי בידי הגנב, עליו לשלם כפל. אך אם כבר מכר או שחט אותו, עליו לשלם הכפלות נוספות - פי ארבע או חמש משוויו.

הפרשייה השניה עוסקת בשומרים, שם חובת תשלומי כפל מוזכרת פעמיים (שמות כב, ו-ח):

כִּי יִתֵּן אִישׁ אֶל רֵעֵהוּ כֶּסֶף אוֹ כְּלִים לְשֹׁמֵר, וְגִנֵּב מִבֵּית הָאִישׁ, אִם יִמָּצָא הַגְּנֹב - יִשְׁלַם שְׁנַיִם... עַל כָּל דְּבַר פֶּשַׁע - עַל שׁוֹר עַל חֲמוֹר עַל שָׂה עַל שְׁלֵמָה - עַל כָּל אֲבֹדָה, אֲשֶׁר יֵאמַר כִּי הוּא זֶה עַד הָאֱלֹהִים יָבֹא דְבַר שְׁנֵיהֶם אֲשֶׁר יִרְשִׁיעַן אֱלֹהִים יִשְׁלַם שְׁנַיִם לְרֵעֵהוּ.

חז"ל לימדונו⁴ שתשלומי כפל המוזכרים בפרשייה זו עוסקים בגנב או בשומר הטוען שגנבו ממנו.

פרק שביעי בבבא קמא עוסק בתחילתו בהיקף הדברים שגניבתם מחייבת כפל (משנה ב"ק ז', א):

מרוּבָּה מֵדַת תְּשֻׁלוּמֵי כֶּסֶף מֵדַת תְּשֻׁלוּמֵי אַרְבַּעַה וְחֲמִשָּׁה, שְׁמֵרַת תְּשֻׁלוּמֵי כֶּסֶף נוֹהֶגֶת בֵּין בְּדַבְרֵי שֵׁשׁ בּוֹ רוּחַ חַיִּים וּבֵין בְּדַבְרֵי שְׁאִין בּוֹ רוּחַ חַיִּים, וּמֵדַת תְּשֻׁלוּמֵי אַרְבַּעַה וְחֲמִשָּׁה אֵינָה נוֹהֶגֶת אֲלֵא בְּשׁוֹר וְשֵׂה בַלְבָד.

הגמרא מביאה ברייתא המלמדת על המקור לדברי המשנה (ב"ק סב, ב):

מֵנָּה הֵנִי מֵילִי? דִּתְנוּ רַבֵּנָן: "עַל כָּל דְּבַר פֶּשַׁע" - כָּלֵל, "עַל שׁוֹר עַל חֲמוֹר עַל שָׂה עַל שְׁלֵמָה" - פֶּרֶט, "עַל כָּל אֲבִידָה" - חֲזוֹר וְכָלֵל. כָּלֵל וּפֶרֶט וְכָלֵל, אֵי אַתָּה דִּן אֲלֵא כַעֲיֵן הַפֶּרֶט - מֵהַ פֶּרֶט מִפּוֹרֵשׁ דְּבַר הַמִּטְּלָטֵל וְגוֹפוֹ מִמוֹן, אִף כָּל דְּבַר הַמִּטְּלָטֵל וְגוֹפוֹ מִמוֹן.

הפסוק העוסק בכפל נדרש במידת "כלל ופרט וכלל", ומחיל את דין הכפל הן על בעלי חיים והן על חפצים דוממים. הגמרא פותחת לדיון קביעה זו, ומעלה מספר הצעות לפיהן לא על כל בעלי החיים הגנב יתחייב לשלם כפל, אלא רק על חלקם. נביא כאן את המהלך הגמרא, עם פירוש הרב שטיינזלץ (ב"ק סב, ב-סג, א):

ושואלים: אי אם למדים רק כעין הפרט, נאמר: מה הפרט מפורש - דבר שנבלתו מטמא במגע ובמשא כגון שור וחמור אף כל דבר שנבלתו מטמא

4. בבא קמא סג, ב.

במגע ובמשא, אבל עופות שאין נבלתם מטמאה במגע ובמשא לא יהיו בכלל זה, ויהיה פטור עליהם מתשלומי כפל! ... אם כן, נכתוב רחמנא חד פרטא שתכתוב התורה ברשימת בעלי החיים רק פרט אחד והייתי לומד ממנו הגדרה זו... ומקשים על כך: הי איזה פרט מרשימת הפרטים נכתוב רחמנא? אי כתב רחמנא אילו היתה כותבת התורה כפרט "שור" בלבד, הוה אמינא הייתי אומר כי רק דבר הקרב לגבי מזבח כקרבן - אין (כן) הריהו בכלל כפל, ואילו דבר שאין קרב לגבי מזבח - לא. ואי כתב רחמנא אילו היתה כותבת התורה רק "חמור", הוה אמינא הייתי אומר כי רק דבר הקדוש בכורה - אין (כן) הריהו בכלל כפל, שכן יש קדושה לפטר רחם של חמור, ואולם דבר שאין קדוש בכורה - לא! אמרי אומרים בתשובה לכך: אם כן נכתוב רחמנא שתכתוב התורה רק "שור" ו"חמור", "שה" למה לי? שמע מינה למד מייתור זה, לאתויי לרבות גם עופות. ומקשים עוד: ואימא ואמור כי למדנו מריבוי זה לאתויי להביא רק עופות טהורים, דומיא בדומה לשה שיש בנבלתו טומאה, ואף בנבלת עופות טהורים יש טומאה מסויימת, שכן נבלת העוף הטהור מטמא בגדים אבית בבית הבליעה שאם בלע אדם מנבלת העוף הטהור הרי הוא נטמא ומטמא בגדים, אבל עופות טמאים דלית בהו שאין בהם טומאה במותם כלל, שלא מטמאי בגדים אבית הבליעה, לא יהיה בהם דין כפל!

הגמרא מעלה ארבע 'הוה אמינות' לקבוצות בעלי חיים שונות, שהיינו עשויים לחשוב שרק על גניבתם הגנב יחויב בכפל. בפסוק מופיעים שלושה בעלי חיים: שור, חמור, ושה. אילו היה כתוב רק "שור", היינו חושבים שדווקא הגונב בעלי חיים הקרבים למזבח יחויב בכפל. ואילו היה כתוב רק "חמור", היינו חושבים שרק גניבת בעלי חיים שנוהגת בהם קדושת בכור תחייב כפל. אילו שניהם היו כתובים, "שור" ו"חמור", מאחר ש"שור" כבר כלול בנלמד מ"חמור", היינו מוסיפים ומרחיבים את החיוב לכל בעלי החיים שמטמאים במגע ובמשא. בנוסף אליהם מופיע גם "שה", ולכן נעשית הרחבה נוספת, גם לבעלי החיים שמטמאים בבליעה.

לסיכום, נכתוב את ההצעות השונות להיקף תשלומי כפל בבעלי חיים, לפי סדר עולה:

בעלי החיים הקרבים למזבח.

בעלי החיים שנוהגת בהם קדושת בכור.

בעלי החיים המטמאים במגע ובמשא.

בעלי החיים המטמאים במגע ובמשא או בבליעה.

על אף שה'הוה אמינות' הללו נדחות, יש מקום לשאול - כיצד ניתן היה להעלות על הדעת לחייב את הגנב בתשלומי כפל רק על בעלי חיים מסוימים, ואילו על אחרים

לא? במאמר ננסה להשיב על שאלה זו, ומתוך התשובה נעלה כיוון נוסף להסבר חיוב גנב בכפל.

ג. כלל ופרט וכלל

נתבונן תחילה בדרך הלימוד בה הגמרא נקטה בהגיעה להצעות אלה. הפסוק העוסק בתשלומי כפל, אותו הברייתא דרשה, כתוב במבנה של ביטוי כולל, מספר פרטים, ושוב ביטוי כולל (שמות כ"ב, ח):

עַל כָּל דְּבַר פֶּשַׁע - עַל שׁוֹר עַל חֲמוֹר עַל שֶׁהָ עַל שְׁלֵמָה - עַל כָּל אֲבֵדָה... יִשְׁלַם שְׁנַיִם לְרֵעֵהוּ.

כאשר דין מסוים נכתב לגבי פרט או מספר פרטים, עולה השאלה: האם הדין חל רק על אותם פרטים שהוזכרו או שמא מדובר בדוגמאות? על פי מידת 'כלל ופרט וכלל', אם הפרט תחום בין שתי מילים כלליות, הרי שמדובר בדוגמה ויש להרחיב את הדין לכל הדברים הדומים לאותו פרט, ובלשון חז"ל: 'כעין הפרט'. על מנת לאתר את הדברים הנוספים יש להצביע על מאפיין מסוים של הפרט, כך שכל הדברים שמאפיין זה מתקיים בהם ייכללו בדין.

על פי מה הוגדר אותו מאפיין הקובע לאילו דברים נוספים תורחב הדוגמה? להמחשת השאלה בסוגייתנו: בגמרא כתוב שאילו חיוב תשלומי כפל היה מוזכר רק לגבי שור, היינו מצביעים על העובדה שהוא קרב למזבח, ומחייבים כפל רק בדברים הקרבים למזבח. במקומות שונים חז"ל מתייחסים למאפיינים נוספים הקיימים בשור, ומדוע לא נקבע על פיהם את היקף תשלומי כפל? לשור יש קרניים הגבוהות מגופו,⁵ דרך קניינו במסירה,⁶ דרכו לילך ולהזיק,⁷ והוא עושה מלאכה בידיו וברגליו.⁸ ובאופן אירוני נשאל: האם היה ניתן לומר שהיות והמילה 'שור' מתחילה באות ש' נחייב תשלומי כפל על מה שמתחיל באות ש'?

נראה לומר שמתוך ההתבוננות של חז"ל בעומקו של הדין ובפרט שהוזכר לגביו, הם הצביעו על המאפיין הרלוונטי באותו פרט לדין המדובר. לאור זאת הם יישמו את מידת 'כלל ופרט וכלל', והרחיבו את הדין לכל הדברים בעלי אותו מאפיין, שכן יש הגיון שהדין יחול גם בהם.

5. ספרי דברים, פרשת עקב פסקה לז. לפי זה היינו מחייבים כפל בכל בעלי החיים בעלי קרניים הגבוהות מגופם.
6. משנה קידושין א', ד. לפי זה היינו מחייבים כפל רק בדברים הכבדים שנקנים גם הם במסירה, כמו ספינה (רמב"ם מכירה ג', א).
7. משנה בבא קמא א', א; ובגמרא ו, א.
8. בבא מציעא צא, ב.

במהלך הסוגיה חז"ל הצביעו על מספר מאפיינים הקיימים בפרטים שהוזכרו בפסוק, ועל פיהם הוגדרו כ'הוה אמינות' קבוצות שונות של בעלי חיים שרק גניבתם תחייב את הגנב בכפל. על מנת לחשוף את ההגיון העומד מאחורי חיוב כפל רק על בעלי חיים אלו, עלינו להעמיק במשמעותם של המאפיינים שהוצעו.

ד. מעגלי בעלי חיים

לצורך הבהירות, נחלק את הדיון בארבעת המאפיינים לשני צמדים הקשורים בתוכנם. תחילה נדון בשני המאפיינים הנוגעים לטומאה, ולאחר מכן בקרבנות ובקדושת בכור.

טומאה

אי מה הפרט מפורש דבר שנבלתו מטמא במגע ובמשא, אף כל דבר שנבלתו מטמא במגע ובמשא!

רבים סוברים שענייני הטומאה והטהרה אינם ניתנים להבנה על ידינו.⁹ אולם, יש המנסים בזיהור לתת טעם אף לעניינים אלו (כוזרי מאמר שני ס):

אמר החבר: כבר אמרתי לך שאין ערך בין שכלנו ובין הענין האלוקי, וראוי שלא נטרח לבקש עילת אלה הגדולות והדומה לזה. אבל אני אומר אחר בקשת המחילה, מבלתי שאגזור שהוא כן, שאפשר שתהיה הצרעת והזיכות תלויות בטמאת המת, כי המוות הוא ההפסד הגדול, והאבר המצורע כמת, והזרע הנפסד כן, מפני שהיה בעל רוח טבעי מוכן להיות טיפה שיהיה ממנה אנוש, והפסדו כנגד כח החיות והרוח.

ר' יהודה הלוי מציע שהטומאה קשורה להפסד חיים. אדם שמת הוא אבי אבות הטומאה, ושאר אבות הטומאות הן מעין אותו דבר: הצרעת כמיתה מסוימת לאיבר הנגוע בה, הזרע שלא יצר חיים, זב וזבה כחולי במערכת הרבייה, הנידה כפוטנציאל הריון שלא התממש, ויולדת שבעצם יציאת התינוק 'הפסידה' חיים שהיו קיימים בתוכה.

9. במדבר רבה י"ט, ח: "שאל גוי אחד את רבן יוחנן בן זכאי: דברים אלו שאתם עושים נראים כמין כשפים... לאחר שיצא אמרו לו תלמידיו: רבינו, לזה דחית בקנה, לנו מה אתה אומר? אמר להם: חייכם, לא המת מטמא ולא המים מטהרים. אלא אמר הקב"ה: חוקה חקקתי, גזירה גזרתי, אי אתה רשאי לעבור על גזרתי, שכתוב: זאת חוקת התורה". וכן כתב הרמב"ם במשנה תורה (מקוות י"א, יב): "דבר ברור וגלוי שהטמאות והטהרות גזרת הכתוב הן, ואינן מדברים שדעתו שלאדם מכרעת אותן, והרי הן מכלל החקים".

האם רעיון זה מתאים גם להיטמאות מבעלי חיים? באופן כללי נראה שכן, כיון שבעלי החיים מטמאים רק במותם, ואין דרך להיטמא מהם בחייהם. אולם, אם נכנס לפרטי ההלכות נראה שההתאמה מורכבת יותר. אם המוות הוא הסיבה לטומאה היינו מצפים שכל בעלי החיים יטמאו במותם, אך בפועל אין הדבר כך: עופות טמאים אינם מטמאים במותם, דגים אינם מטמאים במותם, וכל סוגי השרצים למעט שמונה אינם מטמאים במותם.¹⁰ מעתה, אף אם הרעיון של טומאה כמבטאת העדר חיים נכון באופן כללי, עלינו להעמיק ולחדד אותו כדי להבין מדוע הוא מתיישם רק בחלק מבעלי החיים. ר' מאיר שמחה הכהן בפירושו ה'משך חכמה' מתייחס לעניין הטומאה והטהרה (בראשית יח, כז):

כאשר הסוד האלקי וחכמתו הבדיל את עמו ישראל, והזהירם על טהרת הנפש והרחיק מהם דברים המסאבים לנפש, לא גזר טומאה רק על דברים הקרובים להיות מצורכי אדם, כי היא הסיבה לטומאתם ... וכל מי שיש בו שלמות יותר הוא עלול לטומאה.

הטומאה שייכת דווקא בדברים ה"קרובים להיות מצורכי אדם". חיי האדם הם הנעלים ביותר, והפסדם גורם לטומאה החמורה ביותר. שאר הופעות החיים נמדדות לאור קרבתן אל האדם - ככל שהן קרובות יותר לאדם ערכן גבוה יותר, והפסדן משמעותי וגורם לטומאה - "כל מי שיש בו שלמות יותר הוא עלול לטומאה". אם כן, הטומאה אכן שייכת בהעדר חיים, אך לא בכל חיים שהם, אלא רק בחיים בעלי ערך גבוה, הקרובים לאדם. על פי עקרון זה, הרב אלחנן סמט מראה כיצד מתיישבים פרטי הדינים בטומאות בעלי החיים:

רק היצורים שחייהם קרובים אל האדם והם בעלי ערך לגביו, מותם מהווה סיבה לטומאה, ואילו הללו שחייהם "נמוכים" בערכם (כגון הדגים והחגבים), או שחייהם רחוקים מן האדם משום שאינם חיים בחברתו (כגון העופות), אינם מטמאים במותם. הכלל הוא אפוא: "לפי חיבתן היא טומאתן". היצור שמותו הוא הסיבה החמורה ביותר לטומאה הוא כמוכן האדם עצמו, שבמותו הוא "אבי אבות הטומאה", והוא מטמא אף באוהל, וטומאה זו נמשכת שבעה ימים. אחריו באים היונקים היבשתיים הגדולים - הבהמות והחיות החולקות עם האדם את הארץ, שבמותן הן מטמאות גם כמגען וגם במשאן טומאת יום אחד בלבד. אולם גם בין 'השרץ השורץ על הארץ' ישנם כמה מינים חשובים וקרובים אל האדם: הם חיים בחברתו או בסמוך אליו וקרובים אל תודעתו, ועל כן הם ניצודים תדיר על ידו לשם שימוש בבשרם ובעורם (ראה

10. ויקרא י"א. רמב"ם שאר אבות הטומאה פרקים א-ד.

משנה שבת יד א). לפיכך, אף מותם של שמונה אלו הוא סיבה להיותם מטמאים, אמנם במגע בלבד ולא במשא.¹¹

קרבנו של בעל החיים לאדם משליכה על יכולתו לטמא, ואף על אופן ההיטמאות. "הבהמות והחיות החולקות עם האדם את הארץ" הן הקרובות ביותר אל האדם, ולכן כולן מטמאות במותן במגע ובמשא. מבין השרצים, ישנם שמונה מינים הקרובים יותר אל האדם המטמאים במותם במגע, ושאר המינים אינם מטמאים. העופות, "שחיהם רחוקים מן האדם משום שאינם חיים בחברתו", אינם מטמאים במגע או במשא. הגמרא העלתה הצעה לכלול, בנוסף למטמאים במגע ובמשא, גם עופות טהורים:

ואימא: לאתויי עופות טהורים, דומיא דשה דמטמא בגדים אבית הבליעה; אבל עופות טמאים דלית בהו טומאה, דלא מטמאי בגדים אבית הבליעה - לא!

עופות טהורים לא מטמאים במגע ובמשא, אך ביכולתם לטמא בעת בליעתם. זאת בניגוד לעופות טמאים, שאינם מטמאים בשום אופן. הרב סמט לא התייחס לחילוק זה בין עופות טהורים לטמאים, אך נראה להסביר לאור דבריו שיכולתם של עופות טהורים לטמא נובעת מקרבתם היחסית לחיינו לעומת עופות טמאים. עופות טהורים מותרים באכילה, ומתוך כלל העופות הם קרובים יותר אלינו.

נסכם מה שראינו עד כה. המאפיין "דבר שנבלתו מטמא במגע ובמשא" מכיל את כל הבהמות והחיות, ומבטא מעגל בעלי חיים קרוב לחיי האדם. הרחבה מסוימת של מעגל זה תכלול גם עופות טהורים, הקרובים לחיינו מעט פחות מהמעגל הקודם, אך לא תכלול עופות טמאים היות והם רחוקים יותר. זוהי הצעה נוספת שהועלתה, הכוללת את כל הבהמות והחיות והעופות הטהורים.

קרב למזבח וקדושת בכור

ניגש כעת לדון במשמעותם של שני המאפיינים הנוספים: קריבה למזבח, וקדושת בכור.

קרב לגבי מזבח אין, שאין קרב לגבי מזבח לא!

בעלי החיים הכלולים בקבוצה זו הם שור ושה בלבד.¹² מדרש ויקרא רבה מסביר מדוע ה' ציווה להקריב דווקא אותם:

"זאת הבהמה אשר תאכלו - שור, שֶׁה כְּשֶׁבִים, וְשֶׁה עֲזִים. אֵיל, וְצִבִי, וְיִחְמוֹר, וְאֶקוֹ, וְדִישָׁן, וְתֹאוֹ, וְזֹמֶר"¹³ אמר ר' יהודה בר' סימון: אמר הקדוש ברוך הוא

11. הרב אלחנן סמט, עיונים בפרשת השבוע, סדרה ראשונה, פרשת שמיני, עמ' 50.
12. אמנם בנוסף אליהם קרבים גם תור ויונה, אך מובן מההקשר בגמרא שכאן הכוונה רק לשור ושה: "יאמר שור ... אילו כן, הייתי אומר: מה הפרט מפורש דבר הקרב לגבי מזבח, אף כל הקרב לגבי מזבח - מה יש להביא? שה".

עשר בהמות מסרתי לך, שלש ברשותך ושבע אינן ברשותך. שלש שהן ברשותך: שור שֶׁה כְּשִׁבִים וְשֶׁה עֲזִים, ושבע אינן ברשותך: אֵיל וְצִבִי וְיַחְמוֹר וְאֶקוֹ וְדִישָׁן וְתֹאזוּ וְזָמֶר. לא הטרחתי עליכם ולא אמרתי לכם לעלות בהרים ולהתיגע בשדות ולהביא לפני קרבן מאילו שאינן ברשותך, אלא ממה שברשותך, מן הגדל על אבוסך, שור או כשב או עז.¹⁴

המילה שה כוללת שני מינים: כבש ועז. מבין עשר הבהמות והחיות הטהורות, ישנן שלוש הקרובות יותר לחיינו על פני השאר. הן נמצאות ברשותנו וגדלות על אבוסינו. ה' ציווה להקריב דווקא אותן כדי שלא נצטרך לעלות בהרים ולהתיגע בשדות.¹⁵

אם מתוך כלל בעלי החיים הבהמות והחיות קרובות יחסית לחיינו, הרי שמתוכן הקבוצה הגרעינית היא שור כבש ועז. אם כן, המאפיין "קרב למזבח" מבטא את מעגל בעלי החיים המצומצם ביותר והקרוב ביותר לחיינו.

קדוש בכורה אין, שאין קדוש בכורה לא!

הקדושים בכורה הם שלוש הבהמות שהזכרנו, שור כבש ועז, ובנוסף אליהם חמור.¹⁶ פסוקים רבים בתורה מתייחסים לחמור לצד בקר וצאן (שור כבש ועז), ומצביעים על שכיחותו הגבוהה בחיי האדם. למשל, בסיפורים: יעקב אומר ללבן "וַיְהִי לִי שׂוֹר וַחֲמוֹר צֹאן וְעֶבֶד וְשִׁפְחָה", בני יעקב בזזו את שכם "אֵת צֹאנָם וְאֵת בְּקָרָם וְאֵת חֲמֹרֵיהֶם וְאֵת אֲשֶׁר בְּעִיר וְאֵת אֲשֶׁר בַּשָּׂדֶה לָקְחוּ". ובמצוות: בדיני שומרים "כִּי יִתֵּן אִישׁ אֶל רֵעֵהוּ חֲמוֹר אוֹ שׂוֹר אוֹ שֶׁה וְכָל בְּהֵמָה לְשֹׁמֵר", בהשבת אבידה "כִּי תִפְגַּע שׂוֹר אוֹ אֵיבָךְ אוֹ חֲמֹרוֹ תֵּעָר הָשֵׁב תְּשִׁיבֵנּוּ לוֹ". במקומות נוספים רואים את הקשר בין החמור לבעליו: "יָדַע שׂוֹר - קָנָהוּ, וַחֲמוֹר - אָבוֹס בְּעֵלָיו", "הֲלוֹא אָנֹכִי אֶתְנֶךָ אֲשֶׁר רָכַבְתָּ עָלַי מֵעוֹדְךָ עַד הַיּוֹם הַזֶּה".

לאור קשר ייחודי זה, הרש"ר הירש מסביר את קיומה של קדושת בכור דווקא באדם, בשור ושה, ובחמור (שמות י"ג, יג):

13. דברים יד ד-ה.
14. ויקרא רבה אמור פרשה כז.
15. ניתן להוסיף כאן את טעם הקרבנות שהביא הרמב"ן (ויקרא א', ט): "כדי שיחשוב אדם בעשותו כל אלה כי חטא לאלוקיו בגופו ובנפשו, וראוי לו שישפך דמו וישרף גופו לולא חסד הבורא שלקח ממנו תמורה וכופר הקרבן הזה שיהא דמו תחת דמו, נפש תחת נפש". כדי שנחווה את הדבר בצורה העמוקה ביותר, נצטוונו להקריב דווקא את הבהמות הקרובות ביותר לחיינו, ועיינו רואות וליבנו מרגיש.
16. "מצות עשה להפריש כל פטר רחם הזכרים: בין באדם, בין בבהמה טהורה, בין ממין החמור" (רמב"ם בכורות א', א).

החמור הוא בהמת המשא עבור נכסי דניידי. שלושת סוגי הבכור: בכור האדם, בכור הבהמה הטהורה, ופטר חמור, מייצגים אפוא את האדם, מזונו ורכושו.

אם כן, המאפיין "קדוש בבכורה" מתייחס לבעלי חיים קרובים מאד לחיי האדם: שור שה וחמור. מעגל זה מכיל את הקבוצה הגרעינית, שור ושה, ומרחיב אותה מעט. זהו המעגל הבא אחרי המעגל המצומצם ביותר.

בהסתכלות ממבט-על על ארבע ההצעות שהגמרא העלתה ניתן לראות שהן יושבות על אותו ציר, ומבטאות מידות קרבה שונות של בעלי חיים לחיי האדם. כל הצעה מוסיפה על חברתה, כך שההיקף הולך ומתרחב: המשפחה הגרעינית היא שור ושה (הקרבים למזבח), והרחבה שלה כוללת גם חמור (הקרובים בבכורה). משפחה מורחבת יותר תכלול את כל הבהמות והחיות (מטמאים במגע ובמשא), והרחבה נוספת תכלול גם עופות טהורים (מטמאים במגע ובמשא או בבית הבליעה).

כעת, משעמדנו על משמעותם של המאפיינים וקבוצות בעלי החיים שהם מייצגים, נוכל לשוב לשאלה בה פתחנו: כיצד יתכן לחייב כפל רק על גניבת בעלי חיים מסוימים?

ה. פגיעה בנפש הבעלים

ברצוני להציע הסבר נוסף לסיבת חיוב כפל על גניבה, על פיו יהיה מובן מדוע יש מקום לחייב כפל רק על חלק מבעלי החיים. לאור ביאורנו, הגמרא הציעה שחיוב כפל יחול רק על גניבת סוגי רכוש הקרובים לאדם. במה שונה גניבת דבר הקרוב לאדם מגניבה אחרת? על אף שכל גניבה מהווה פגיעה חמורה באדם, כאשר הרכוש שנגנב היה קרוב במיוחד ללבו של בעליו, הפגיעה בו חמורה ועמוקה עוד יותר. אם כן, נראה להציע שעצם הפגיעה באדם היא הסיבה לחיוב הגנב בכפל. ככיוון דומה הלך הרב חיים טשרנוביץ¹⁷ בספרו "שיעורים בתלמוד" (עמ' 70-74):

אנו למדים מזה שעצם תשלום הקנס כפל היה שייך לבעלים, ולא לאיזה מוסד ציבורי, שיש לכל זה מובן של תביעה פרטית. וזהו משום שאין לגנב עסק אלא עם בעל הדין עצמו שפגע בו, ואין כאן אלא תשלומי פגיעה... הגניבה בעיקרה היא חטא מוסרי שבין אדם לחברו.

הסבר זה שם את הדגש על המתחולל בנפשו של בעל הגניבה. כעת מובנות הצעות הגמרא לחייב כפל רק על בעלי החיים הקרובים לאדם, שהרי בגניבתם מתרחשת פגיעה עמוקה יותר בנפש הבעלים, ויתכן שרק על רמת פגיעה כזו נחייב תשלומי כפל. כידוע, למסקנת הגמרא אין חלוקה בין סוגי בעלי חיים שונים לעניין כפל. יתכן

17. הרב חיים טשרנוביץ היה רב, סופר עברי ומרצה. חי בין השנים 1870-1949, ונודע בכינויו הספרותי "רב צעיר".

שניתן ללמוד מכך על הדרך בה יש להתייחס לכל גניבה שהיא, כלומר: כל גניבת רכוש מהווה פגיעה עמוקה באדם. בכיוון זה הלך הרב אברהם ריבלין:

לפי המכילתא גורס רש"י שהמילה חיים שייכת לסיפא של הפסוק "חיים שנים ישלם"¹⁸ - "ולא ישלם לו מתים אלא חיים או דמי חיים". מעבר לדרשות ההלכתיות, שמא יש למצוא רמז בהדגשת המילה "חיים" שהתורה מחשיבה את ממונו של אדם - כחיו... לכן משלם הגנב פי שניים, כי הוא גנב לא רק את ממונו חברו, אלא גם במידת מה את חיי חברו; את הממון הוא פורע בקרן, הכפל הוא תמורת החיים.¹⁹

הבנה זו מתיישמת היטב אף בהבדל בין גניבה לגזילה. ההבדל העיקרי בין גניבה לגזילה הוא ידיעת זהותו של הלוקח. ליסטים מזוין, על אף שפועל בגלוי ובכוח, במידה ופניו מוסתרות ולא ניתן לזהותו - נחשב כגנב.²⁰ אם כן, היות וזהותו של הגזולן ידועה, הבעלים יודע לאן לפנות ומתחיל לפעול מיד להשבת רכושו. לעומת זאת, כאשר נלקח מהאדם רכוש בדרך של גניבה אין בידיו לעשות מאומה, ותחושת אובדן עמוקה ממלאת אותו. זהו הטעם האחרון שהרמב"ם ציין כמורה נבוכים לחיוב כפל בגניבה (ג, מא):

הגזולן ידוע - ניתן לחפש אותו ולצפות להשבת מה שלקח, ואילו הגנב אינו ידוע. מכל הסיבות האלה הטילו קנס על הגנב, ולא על הגזולן.

כיון שהגנב אינו ידוע, לקיחת הרכוש על ידו מקבלת משמעות שונה מבחינת הבעלים. הוא מרגיש שהחסרון קבוע ונצחי. לכן דווקא לקיחת רכוש בדרך זו מחייבת תשלומי כפל.

ו. ביטוי הרעיון בתחומים נוספים

נבחן שני דינים נוספים בנושא הגניבה לאור הכיוון שהצענו לסיבת תשלומי כפל.

תשלומי ארבעה וחמישה

כִּי יִגְנֹב אִישׁ שׁוֹר אוֹ שֶׂה - וּטְבָחוֹ אוֹ מְכָרוֹ, חֲמִשָּׁה בָּקָר יִשְׁלֹם תַּחַת הַשּׁוֹר וְאַרְבַּע צֵאן תַּחַת הַשֶּׂה.

18. שמות כב, ג.

19. הרב אברהם ריבלין, עיוני פרשה - שמות, עמ' 163.

20. רמב"ם גנבה א', ג: "לסטים מזוין שגנב - אינו גזולן אלא גנב, אף על פי שהבעלים יודעים בשעה שגנב".

על גבי גניבה המחייבת כפל, קיימת אפשרות של חיוב גבוה יותר – במידה והגנב לא הסתפק בלקיחת הבהמה, אלא אף מכר אותה לאחר או שחט אותה. אפשרות זו קיימת אך ורק בשור כבש ועז וכפי שראינו לעיל בדברי המשנה:

משנה... ומדת תשלומי ארבעה וחמשה אינה נוהגת אלא בשור ושה בלבד.

אמנם לעניין תשלומי כפל לא התקבלו למסקנה הצעות החלוקה בין בעלי חיים שונים, אך לעניין ארבעה וחמישה חלוקה זו בהחלט קיימת. גנב שמכר או טבח את גניבתו מתחייב בתשלומים כפולים ומכופלים רק במידה ומדובר בשור כבש או עז, אך בכל בעל חיים אחר – לא.

לאור הסברינו ניתן להבין היטב את ההגיון העומד מאחורי חלוקה זו. גניבה היא פגיעה בבעלים, ומחייבת את הגנב בתשלום נוסף. כאשר הגנב נתפס בעוד הבהמה בידי ובהיים, על אף הפגיעה שנעשתה בעצם הגניבה, בסופו של דבר הבהמה חוזרת לבעליה והמצב שב לקדמותו. אך כאשר היא נמכרה בשוק או נשחטה, הבהמה כבר איננה, והפגיעה בנפש הבעלים עצומה ועמוקה יותר. לכן הגנב מתחייב בתשלום גבוה במיוחד. כל זה נכון דווקא בבעלי חיים המהווים את 'המשפחה הגרעינית' של הבעלים, הקרובים אליו ביותר. על כן הלכה זו קיימת רק לגבי מעגל בעלי החיים המצומצם ביותר בקרבנו לאדם, שור כבש ועז.

ניתן למצוא רמז לכך במשל 'כבשת הרש', המקום היחיד בתנ"ך בו מוזכר ומיושם דין ארבעה וחמישה (שמואל ב' י"ב, א-ו):

שְׁנֵי אֲנָשִׁים הָיוּ בְּעִיר אַחַת אֶחָד עֹשִׂיר וְאֶחָד רָאשׁ... וַיָּבֵא הַלֵּךְ לְאִישׁ הָעֹשִׂיר... וַיִּקַּח אֶת כְּבֶשֶׂת הָאִישׁ הָרָאשׁ וַיַּעֲשֶׂה לְאִישׁ הַבָּא אֵלָיו. וַיַּחַר אֵף דָּוִד כְּאִישׁ מְאֹד וַיֹּאמֶר... וְאֵת הַכְּבֶשֶׂת יִשְׁלַם אַרְבַּעַתַּיִם.

העשיר שחט את כבשתו של הרש, ולכן מתחייב לשלם פי ארבע. בתיאור המקרה נתן הנביא מדגיש בהרחבה את הקשר הנפשי שהיה בין הכבשה לבעליה (שם, ג):

וְלָרֶשׁ אֵין כָּל פִּי אִם כְּבֶשֶׂת אַחַת קִטְנָה אֲשֶׁר קָנָה, וַיַּחֲיֶה, וַתַּגְדֵּל עִמּוֹ וְעַם בְּנָיו יַחְדָּו, מִפְתּוֹ תֹאכַל, וּמִפִּסּוֹ תִשְׁתֶּה, וּבְחִיקוֹ תִשְׁכַּב, וַתְּהִי לוֹ כְּבַת.

על אף שמדובר במשל לקשר בין בני זוג – אוריה וכת שבע, בשלב זה דוד חשב שזהו סיפור מקרה אמיתי, כפי שניכר מתגובתו. גם אם התיאור נאמר בדרך של הגזמה, בוודאי יש בו בכדי ללמד על אופי הקשר העשוי להתקיים בין האדם ובין בעלי החיים הקרובים אליו ביותר.²¹

21. נתקלתי לאחרונה בכתבה של שלמה פיוטרקובסקי באתר 'בשבע': "44 כבשים נגנבו לפני כשבוע וחצי ממשק חקלאי במושב רינתיה שבאזור פתח תקוה. יחד עם הכבשים נגנבו גם שני הכלבים האהובים של בעל המשק, שגודלו על ידו מהרגע בו הם נולדו. כבכל אירוע

טוען טענת גנב

אדם שקיבל חפץ לשמירה בחינם פטור מחובת פיצוי במקרה של גניבה או אבידה. כדי לאמת את דבריו שאכן אלו התרחשו, מחייבים אותו להישבע. אף על פי כן, יש רמאים הרואים בכך הזדמנות קלה לגניבה, בה הם 'רק' נדרשים להישבע לשקר כדי לזכות בחפץ לעצמם. לשם כך אין הברל בין טענת "נגנב" לטענת "אבד", ובשניהם השומר נפטר באותה מידה. אולם, אם הפשע נחשף, גובה התשלום תלוי בסוג הטענה בה השומר השתמש (משנה ב"ק ט, ז-ח):

"היכן פקדוני?" אמר לו: "אבד" ... משלם קרן. "היכן פקדוני?" אמר לו: "נגנב" ... משלם תשלומי כפל.

אם השומר טען שהחפץ נגנב עליו לשלם כפל, ואילו אם טען שהוא אבד עליו לשלם רק קרן. תלותו של התשלום בסוג הטענה מפתיעה, וכפי שהיטיב לתאר פרופ' דוד הנשקה:

ההבחנה בין טענת גנב לטענת אבד קשה להבינה עד לאחת. כי מה אכפת לנו באיזה שקר פוטר עצמו השומר מן הבעלים? הרי עיקר חיובו בא על שמחזיק בידו את הפקדון ואינו משיכו לבעליו, ומה הברל בכך אם מתחמק מן הבעלים בטענת שקר של גנבה או של אבדה?²²

נדמה שניתן להסביר הברל זה לאור הסיבה שהצענו לתשלומי כפל. אותה פגיעה בבעלים המתרחשת בגניבה מתרחשת אף כשהבעלים שומע מהשומר שהחפץ נגנב. בשני המקרים החפץ נלקח מהבעלים, והוא מתמלא בתחושת אובדן סופי לגביו. פגיעה זו בבעלים מחייבת את השומר בתשלומי כפל. אולם, אם השומר טען שהחפץ אבד ממנו, על אף שהבעלים וודאי יתעצב, יש יותר סיכוי שאבידה תחזור או תימצא מאשר גניבה. אותה תקווה מקוננת בלבם ומפחיתה מעומק הפגיעה, והופכת אותה לקרובה יותר לתחושת הנגזל. כך כתב הרב חיים טשרנוביץ באותו מאמר:

צריך לברר משום מה אין טוען טענת אבידה בפקדון משלם כפל כמו טוען טענת גנב... אבל הטעם אפשר לומר משום שההעלמה של גניבה היא יותר גדולה מהעלמת אבידה... כשטוען טענת אבד אין בעליו מתיאשים לגמרי מזה,

של פשיעה חקלאית, חקירת האירוע הוטלה על היחידה המרכזית של מג"ב מרכז... מפקד היחידה ציין: 'האירוע הזה מסביר בצורה ברורה מדוע אנו משקיעים מאמצים מודיעיניים ומבצעיים גדולים במאבק כנגד הפשיעה מהסוג הזה. מעבר לפן הפלילי ולנזק הכלכלי הברורים מאליהם שבהם אנו מטפלים ביד קשה, ניתן לראות את הקשר הרגשי שבין מגדל לחיות המשק שלו, ואת הנזק הרגשי שגניבה כזו עשויה להסב להם'. תהיתי לעצמי, האם כיום שייך ליישם דין זה גם לגבי כלבים?

22. דוד הנשקה, משנה ראשונה בתלמודם של תנאים אחרונים, עמ' 151.

ואין כאן העלמה וגניבת דעת בעלים כמו בטוען טענת גנב,²³ ולפיכך אין משלם כפל.²⁴

אם כן, ההסתכלות על כפל כנובע מפגיעה בבעל הרכוש מסבירה גם את ההבדל בין טענת גניבה לטענת אבידה, הגורמות לתחושות שונות.

ז. סיכום

מתוך לימוד הסוגיה וניסיון להבין את שלביה השונים, עלה בפני הרעיון שחיוב הכפל בא בשל הפגיעה העמוקה באדם המתרחשת בגניבה.

מעשה הגניבה משלב בתוכו מספר גורמים: הגנב, הבעלים, הרכוש שנגנב, ואף כלל החברה. במשך הדורות הוצעו הסברים שונים לחיוב כפל, שתלו אותו בגורמים השונים. יש ששמו את הדגש על הגנב, על עיוותו האמוני והמוסרי. אחרים הדגישו את כלל החברה: את הצורך בהרתעה או את ערעור האמון בחברה. במאמר זה ביקשנו להתבונן על האדם הפרטי, שנפגע מגניבת רכשו.

דרש רב עורא ואיתימא רבי אלעזר: בא וראה שלא כמדת הקב"ה מדת בשר ודם ... אבל מדת הקב"ה - הוא גבוה ורואה את השפל, שנאמר: "כִּי רָם ה', וְשָׁפַל יִרְאֶה".²⁵

במהלך הלימוד נפעמתי מהרגישות שנחשפה בפני לתחושות האדם, בהבחנות הדקות בין מעגלי הקרבה השונים של בעלי החיים, ובהתחשבות בחווייה העוברת על האדם באובדן רכשו. הקב"ה, בגדולתו, קשוב לרגשותיו של האדם הקטן.

23. ליתר דיוק, הוא תולה את ההבדל ביכולת החזרה בתשובה של השומר. אם הוא טען שהחפץ נגנב, אף אם יתחרט על מעשיו אין לו דרך להחזיר פתאום את החפץ. לעומת זאת, אם הוא טען שהחפץ אבד, יש ביכולתו להחזיר את החפץ שהרי אבידה עשויה להימצא. כל זה עובר בראשו של הבעלים, וגורם ליאוש עמוק יותר בתגובה לטענת גניבה. הסיבה עליה הצבעתי שונה, אך המשותף לשתייהן הוא תליית חיוב הכפל דווקא בטענת גניבה בכך שהיא גורמת לתחושת אובדן סופי לבעלים, בשונה מטענת אבידה.

24. הרב חיים טשרנוביץ, שיעורים בתלמוד, עמ' 77 הערה 2.

25. סוטה ה, א.